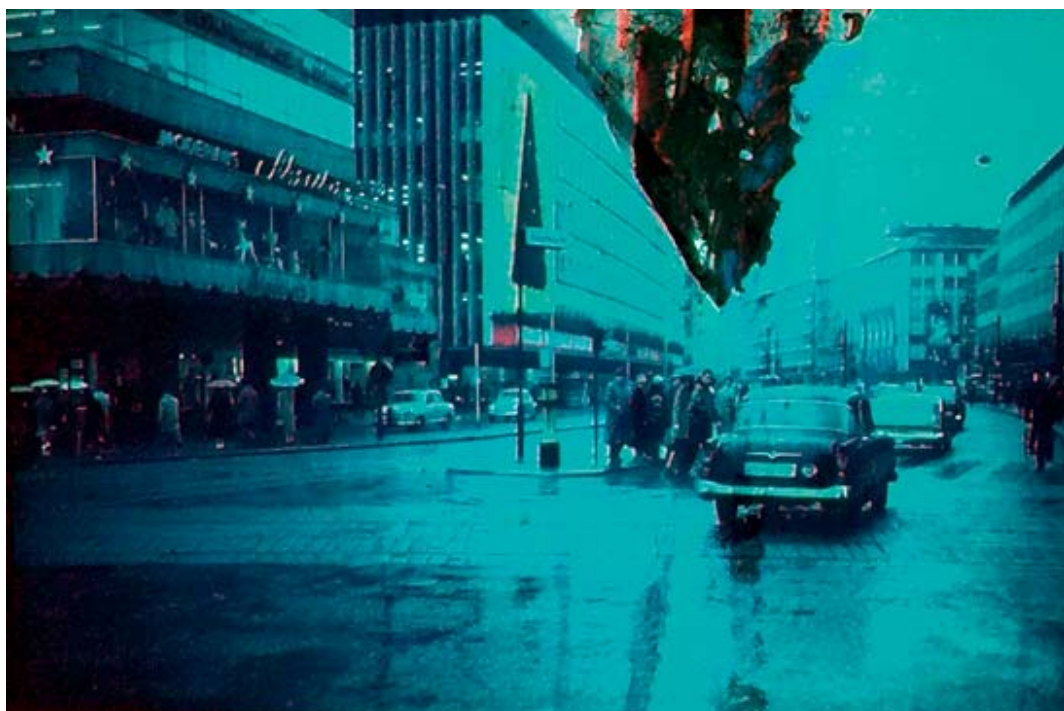

Έρ ε ι σ μ α / Ereisma

ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

*Περιοδικό του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας
του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας*

*Journal of the Laboratory of Modern and Contemporary History,
Department of History and Ethnology*

Τεύχος 2 / Issue 2

Δεκέμβριος 2021 / December 2021

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
DEMOCRITUS UNIVERSITY OF THRACE

ISSN: 2732-6195

© Απαγορεύεται κάθε αναπαραγωγή του υλικού του περιοδικού χωρίς την αναφορά στον συγγραφέα, τον τίτλο του άρθρου και το τεύχος καθώς και τις σελίδες του περιοδικού *Έρεισμα για την Ιστορία*.

© Any reference to the content of the articles of the journal should state the writer, the title of the article and the issue number and pages of the journal *Ereisma for History*.

Εικόνα εξωφύλλου © **Φιόνα Μουζακίτη** | Cover photo © **Fiona Mouzakiti**, *Oblivion*, 34x25, μικτή τεχνική, lightbox.

Ευχαριστούμε την Φιόνα Μουζακίτη για την παραχώρηση του έργου του εξωφύλλου.

ΕΡΕΙΣΜΑ/EREISMA *για την Ιστορία* Ετήσιο επιστημονικό περιοδικό του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Ιστορικής Εκπαίδευσης του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης • **Διεύθυνση έκδοσης:** Αθηνά Συριάτου • **Επιστημονική επιτροπή:** Ελπίδα Βόγλη, Βασίλης Δαλκαβούκης, Βασιλική Κράββα, Ελεονώρα Ναξίδου, Άγγελος Παληκίδης, Κυριάκος Σγουρόπουλος, Αθηνά Συριάτου, Παναγιώτα Τζιβάρα, Γιώργος Τσιγάρας, Νικόλαος Χρύσης • **Επιτροπή έκδοσης:** Σπύρος Κακουριώτης, Κρυσταλλία Μαρκάκη, Αθηνά Συριάτου, Κατερίνα Τσέκου • **Επικοινωνία:** Π. Τσαλδάρη 1, 69 100, Κομοτηνή | asyriato@he.duth.gr • **ISSN:** 2732-6195

ΕΡΕΙΣΜΑ/EREISMA *for History* Annual Journal of the Laboratory of Modern and Contemporary History and Historical Education of the Department of History and Ethnology, Democritus University of Thrace • **Editor in Chief:** Athena Syriatou • **Editorial Committee:** Nikolaos Chrissis, Vassilis Dalkavoukis, Vassiliki Kravva, Eleonora Naxidou, Angelos Palikidis, Kyriakos Sgouropoulos, Athena Syriatou, Giorgos Tsigaras, Panagiota Tzivara, Elpida Vogli • **Issue Editors:** Spyros Kakouriotis, Krystallia Markaki, Athena Syriatou, Katerina Tsekou • **Contact:** 1, P. Tsaldari, 69 100, Komotini | asyriato@he.duth.gr • **ISSN:** 2732-6195

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ / TABLE OF CONTENTS

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΙΛΤΖΑΝΙΔΟΥ, Γυναικείες δωρεές σε ναούς της υστεροβυζαντινής περιόδου: Παραδείγματα από τη βυζαντινή Λακωνία.....	7
ΧΡΗΣΤΟΣ ΜΠΟΥΡΗΣ, Βρετανοί αποικιακοί αξιωματούχοι στην Αίγυπτο μετά το 1882: Συμβιβασμοί και μεταρρυθμιστικά οράματα.....	23
ΕΥΣΤΑΘΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ, Ιστορικές αποτυπώσεις και εθνικές αναπαραστάσεις στον λόγο λογοτεχνικών κειμένων των σχολικών εγχειριδίων: Η περίπτωση των <i>Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων</i> της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (1923).....	31
ΣΠΥΡΟΣ ΚΑΚΟΥΡΙΩΤΗΣ, Η προσφυγική κρίση της δεκαετίας του 1930 μέσα από το παράδειγμα της Γαλλίας.....	44
ΑΝΝΑ ΜΠΑΤΖΕΛΗ, Το Ολοκαύτωμα στις υπό βουλγαρική κατοχή περιοχές της Γιουγκοσλαβίας και της Ελλάδας (1941-1943).....	61
ΜΑΡΙΑ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ, Αναπαραστάσεις πολέμου, δημόσια γλυπτική και το βλέμμα των μαθητών. Η περίπτωση της Καβάλας.....	75
ΚΩΣΤΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, Παίζοντας με την Ιστορία: Τα σύγχρονα επιτραπέζια παιχνίδια ως φορείς δημόσιας ιστορίας. Θερμοί και ψυχροί πόλεμοι, προβληματικές αποτυπώσεις και πολιτική ατζέντα.....	85
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ	
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΤΟΡΤΟΜΑΝΗ, Sakis Gekas, <i>Xenocracy</i>	100
ΑΝΝΑ ΠΑΛΗΚΙΔΟΥ, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, <i>Ανεπιθύμητο παρελθόν</i>	104
ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ/ABSTRACTS.....	108

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Sakis Gekas, *Xenocracy: State, Class and Colonialism in the Ionian Islands, 1815-1864*, New York - Oxford: Berghahn, 2018, 368 pp.

Κωνσταντίνα Τορτομάνη
Δρ Ιστορίας, ΔΠΘ

Ένα από τα πιο πολυσυζητημένα θέματα φέτος, λόγω της δισεκατονταετηρίδας της Ελληνικής Επανάστασης του 1821, αποτελεί αυτό της αξιολόγησης και του αναστοχασμού της πορείας του ελληνικού κράτους αλλά και της εθνικής μας ταυτότητας. Αν και κάποιος μπορεί να απορήσει πώς μπορεί να συνδέεται μια μελέτη για την «ξενοκρατία», δηλαδή τη βρετανική κυριαρχία στα Επτάνησα, με τη μετέπειτα δημιουργία και εξέλιξη του ελληνικού κράτους, ο Σάκης Γκέκας καταφέρνει να δείξει στο βιβλίο του, το οποίο πρόσφατα μεταφράστηκε και στα ελληνικά,¹ πως η μελέτη της περίπτωσης του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων μπορεί να προσφέρει καίριες παρατηρήσεις που αφορούν και τα δύο ζητήματα. Παράλληλα, το βιβλίο του Γκέκα συνδιαλέγεται τόσο με μελέτες που αφορούν τη βρετανική αποικιοκρατία στην Ελλάδα, όπως το βιβλίο του Thomas Gallant, *Experiencing Dominion* (University of Notre Dame Press, 2002), όσο και με μελέτες που σχετίζονται με την άνοδο και κυριαρχία της αστικής τάξης και των φιλελεύθερων ιδεών στη μεταναπολεόντεια εποχή, όπως αυτό της Άννας Καρακατσούλη, «*Μαχητές της Ελευθερίας*» και *1821 (Πεδίο, 2016)*. Με αυτόν τον τρόπο, ο Γκέκας αναδεικνύει την πολυπλοκότητα των πολιτικών και κοινωνικών ζυμώσεων που σημειώθηκαν στον ελλαδικό χώρο λίγο πριν την Επανάσταση και τον ρόλο που αυτές διαδραμάτισαν αργότερα, στο πλαίσιο του ελληνικού κράτους, κυρίως αναφορικά με τις τάσεις του για (οικονομική) εξάρτηση.

Πιο συγκεκριμένα, η ανάλυση του Γκέκα επικεντρώνεται σε κάποιες βασικές θεματικές: στην ημι-αποικιακή διακυβέρνηση των Βρετανών στα Επτάνησα και στη σχέση που αναπτύχθηκε ανάμεσα στους Βρετανούς και τους Επτανήσιους όλων των κοινωνικών τάξεων. Έτσι, αποφεύγοντας διπολικά σχήματα, όπως κατακτητές και κατεκτημένοι, ο Γκέκας επιχειρεί να αναδείξει τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ των δύο και τελικά τους διοικητικούς και οικονομικούς θεσμούς που δημιουργήθηκαν, τόσο από τους Βρετανούς αξιωματικούς όσο και από τους ίδιους τους Επτανήσιους, οι οποίοι διοικούσαν το προτεκτοράτο. Μία δεύτερη θεματική αποτελεί η εξέταση της διαμόρφωση μιας επτανησιακής αστικής τάξης, η οποία δημιουργήθηκε παράλληλα με το αποικιακό καθεστώς του προτεκτοράτου και έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο σε αυτό, άλλοτε υποβοηθώντας το και άλλοτε αποζητώντας την αποαποικιοποίηση και την ένωση με την Ελλάδα. Ακόμα, ο συγγραφέας σε αρκετά σημεία του βιβλίου παραλληλίζει την εισαγωγή των θεσμών της (αποικιακής) νεωτερικότητας στα Επτάνησα με την αντίστοιχη στο Ελληνικό Βασίλειο, εξηγώντας ταυτόχρονα τις δυνάμεις ή τις αδυναμίες που σημειώθηκαν στην κάθε περίπτωση.

¹ Σ. Γκέκας, *Ξενοκρατία: Οικονομία, κοινωνία και κράτος στα Επτάνησα (1815-1864)*, Αθήνα: Εκδόσεις ΕΑΠ, 2021, σελ. 448.

Πιο αναλυτικά, στο πρώτο κεφάλαιο ο Γκέκας ξεκινάει τη μελέτη του κάνοντας μια ανασκόπηση των θεσμών που δημιουργήθηκαν στα Επτάνησα μετά τη κατάλυση της βενετικής κυριαρχίας το 1797, και τη δημιουργία της Ιονίου ή Επτανήσου Πολιτείας το 1800, η οποία διαμορφώθηκε στα πρότυπα του προτεκτοράτου της Ραγούσας. Αυτοί οι θεσμοί, και κυρίως τα Συντάγματα του 1800 και του 1803, έπαιξαν καθοριστικό ρόλο κατά τη διάρκεια της «ξενοκρατίας», καθώς αποτέλεσαν τη διοικητική βάση στην οποία διαμορφώθηκε το βρετανικό προτεκτοράτο.

Στο δεύτερο, τρίτο και τέταρτο κεφάλαιο ο Γκέκας ασχολείται με θέματα διοίκησης του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων, από το 1815 μέχρι το 1864, το οποίο θεωρητικά αποτελούσε ανεξάρτητο κράτος και διέθετε σύνταγμα, αλλά ουσιαστικά ανήκε στη δικαιοδοσία του βρετανικού Colonial Office. Στο δεύτερο κεφάλαιο ο συγγραφέας παρουσιάζει τον τρόπο με τον οποίο ο Βρετανός Thomas Maitland ανέλαβε τη διοίκηση του επτανησιακού κράτους με αρκετά συγκεντρωτικό χαρακτήρα και άρνηση απόδοσης συνταγματικών ελευθεριών στους ντόπιους. Ωστόσο, ανταποκρίθηκε –επιτυχώς– σε κάποιες περιόδους κρίσεων, όπως στο ξέσπασμα της πανώλης στην Κέρκυρα και στην Κεφαλονιά το 1816, και την εξέγερση στη Λευκάδα το 1819. Στην πρώτη περίπτωση, περιγράφεται ο κρατικός μηχανισμός πρόνοιας στον τομέα της δημόσιας υγείας, ενώ στη δεύτερη ο μηχανισμός καταστολής εξεγέρσεων στα Επτάνησα μέσω της δημιουργίας ενός σώματος πολιτοφυλακής. Καθώς βασικός στόχος του Maitland ήταν η επίτευξη της ηρεμίας –κάτι που επιδίωκε και η επτανησιακή ελίτ– η καταστολή και ο στρατιωτικός νόμος επιβλήθηκαν και το 1821, προκειμένου να εμποδιστεί κάθε αναταραχή στα Επτάνησα λόγω της Ελληνικής Επανάστασης.

Το τρίτο κεφάλαιο ασχολείται με το νομικό πλαίσιο της διοίκησης του προτεκτοράτου. Ιδιαίτερα τονίζεται η ανάγκη για μεταρρυθμίσεις που θα οδηγούσαν στην καλύτερη διακυβέρνηση των Επτανήσων μέσα από τη δημιουργία γραφειοκρατίας. Αυτή την πρακτική ακολουθούσε φυσικά η Βρετανία σε όλες τις αποικίες της. Άλλωστε, όπως αναφέρει ο Γκέκας, ο Maitland άντλησε τις ιδέες του για τη διακυβέρνηση των Επτανήσων από τη θητεία του σε άλλες βρετανικές αποικίες, στη Σρι Λάνκα και τη Μάλτα, παραλληλίζοντας μάλιστα τους Επτανήσιους με τους πληθυσμούς των περιοχών αυτών, αλλά και με τους αντίστοιχους της Ιρλανδίας, δημιουργώντας έτσι μια εικόνα πολιτισμικής κατωτερότητας, μέσω της οποίας το βρετανικό καθεστώς προσπάθησε να αντλήσει τη νομιμότητά του. Τελικά η μάχη για την κατάκτηση της νομιμότητας της βρετανικής εξουσίας χάθηκε λόγω της ανόδου του εθνικισμού αλλά και των ριζοσπαστών που επιδίωκαν την ένωση των Επτανήσων με το ελληνικό κράτος.

Το τέταρτο κεφάλαιο επικεντρώνεται στο σύστημα της γραφειοκρατίας που αναπτύχθηκε στα Επτάνησα. Εδώ ο Γκέκας συμπεριλαμβάνει έγγραφα, όπως αιτήματα, παρακλήσεις, έγγραφα υπηρεσιών, μεταξύ άλλων, από όλες τις κοινωνικές τάξεις προς τη διοίκηση, τα οποία συμπεριλαμβάνονταν στα «Blue Books of Statistics», τα οποία εμπεριείχαν εκτενείς καταγραφές και αποτελούσαν μια τεράστια πηγή γνώσης για τους Βρετανούς, προκειμένου να διοικήσουν καλύτερα τις αποικίες τους. Με αυτόν τον τρόπο η απόκτηση της γνώσης συνδεόταν άμεσα με την αποικιακή διοίκηση και χρησιμοποιήθηκε για την εξυπηρέτηση των βρετανικών αποικιακών συμφερόντων όχι μόνο στην περίπτωση των νησιών του Ιονίου αλλά γενικά σε όλες τις βρετανικές αποικίες. Ο Γκέκας χαρακτηρίζει τα στατιστικά των Blue Books ως την επιστήμη του κράτους και αναφέρει ότι αυτή η ρητορική της αποικιακής νεωτερικότητας βρήκε πρόσφορο έδαφος ανάμεσα στους μορφωμένους

κατοίκους των Ιονίων Νήσων, οι οποίοι ήθελαν τη διαφάνεια και την υπεύθυνη διαχείριση που θα προσέφερε η γραφειοκρατία στη διακυβέρνηση των Επτανήσων.

Τα επόμενα κεφάλαια ασχολούνται με την οικονομία του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων. Πιο αναλυτικά, το πέμπτο κεφάλαιο αναλύει το καθεστώς της πολιτικής οικονομίας στα Επτάνησα, θίγοντας ζητήματα όπως αυτό της εργασίας και του εμπορίου, αλλά και αυτό της σχέσης των εμπορών με το κράτος. Για τον Γκέκα, η πολιτική οικονομία είναι ο τομέας ο οποίος καταδεικνύει καλύτερα τα αμφιλεγόμενα σημεία της ανεξαρτησίας του επτανησιακού κράτους, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τον οικονομικό έλεγχο που άσκησαν οι Βρετανοί. Επιπλέον, ο Γκέκας επικεντρώνεται στα οικονομικά των Επτανήσων καθαυτών, και διαπιστώνει πως κατά τη διάρκεια της «ξενοκρατίας» διαμορφώθηκαν ιδιαίτερα σημαντικοί οικονομικοί θεσμοί, κυρίως αναφορικά με το εμπόριο και τη ναυτιλία. Ωστόσο, η παράβλεψη, τόσο από πλευράς Βρετανών όσο και Επτανησίων διοικητών, της υπάρχουσας κοινωνικής κατάστασης ανάμεσα στους αριστοκράτες της γης και τους ακτήμονες αγρότες αποτέλεσε τροχοπέδη για την οικονομική ανάπτυξη των Επτανήσων. Ακολουθώντας, το έκτο κεφάλαιο καταδεικνύει τους λόγους για τους οποίους το Ηνωμένο Κράτος των Ιονίων Νήσων δεν κατάφερε να πετύχει οικονομική άνθηση, παρά την αύξηση του εμπορίου και της ναυτιλίας. Εδώ ο Γκέκας εντοπίζει το πρόβλημα της οικονομικής διαχείρισης στα Επτάνησα από πλευράς της τοπικής διοίκησης λόγω του ημι-αποικιακού καθεστώτος των Βρετανών, κυρίως καθώς το Λονδίνο απαιτούσε την πλήρη χρηματοδότηση του προτεκτοράτου από το ίδιο το προτεκτοράτο, ακόμη και αναφορικά με τα –αρκετά μεγάλα– έξοδα του βρετανικού στρατού στην περιοχή. Ένας άλλος τομέας που έπαιξε ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στα Επτάνησα ήταν αυτός των δημοσίων έργων, τον οποίο θίγει ο Γκέκας στο έβδομο κεφάλαιο. Όπως προαναφέρθηκε, η βρετανική ρητορική για τη νομιμοποίηση της εξουσίας της Αυτοκρατορίας στα νησιά του Ιονίου επικεντρώθηκε στην ανάγκη για μεταρρυθμίσεις. Αντίστοιχα, η έντονη δραστηριότητα στον τομέα των δημοσίων έργων θα εισήγαγε τα Επτάνησα στην αποικιακή νεωτερικότητα. Ωστόσο, παρά τα εντυπωσιακά αποτελέσματα στην οικοδόμηση οδικού δικτύου, αλλά και στην αρχιτεκτονική αναδιαμόρφωση του χώρου στα διοικητικά κέντρα των Επτανήσων, η ύπαρξη πολλών και διαφορετικών ταυτοτήτων μέσα στις πόλεις, αλλά και η κοινωνική και οικονομική ανισότητα που δημιουργήθηκε από την ανάπτυξη των πόλεων σε σχέση με την επαρχία, οδήγησε στην όξυνση των κοινωνικών εντάσεων που προϋπήρχαν από την εποχή της Βενετοκρατίας.

Το όγδοο κεφάλαιο ασχολείται με την αγροτική οικονομία στα Επτάνησα, αλλά και την προσπάθεια της διοίκησης να εισάγει μεταρρυθμίσεις προκειμένου να βελτιστοποιηθεί η οικονομία εν γένει. Αυτό έγινε κυρίως με την άσκηση ελέγχου των αστικών επαγγελματιών από πλευράς διοικητών και οδήγησε στην ανάπτυξη σχέσεων διαπραγμάτευσης και προώθησης συμφερόντων ανάμεσα στους αστικούς πληθυσμούς και τους διοικητές του Ιονίου κράτους. Ακολουθώντας, στο ένατο και το δέκατο κεφάλαιο, ο Γκέκας εξετάζει τους αστικούς θεσμούς που χρησιμοποιήθηκαν τόσο από τους Βρετανούς όσο και από τους Επτανησίους διοικητές προκειμένου να ασκηθεί έλεγχος στους ντόπιους πληθυσμούς, και ιδιαίτερα σε αυτούς που εναντιώνονταν στο καθεστώς του προτεκτοράτου. Αυτές οι τακτικές καταστολής, με τη χρήση της πολιτοφυλακής, προκάλεσαν έντονη δυσθυμία, σε συνδυασμό με την ολοένα αυξανόμενη φτώχεια, στα Επτάνησα. Επιπλέον, στο εν λόγω κεφάλαιο αλλά και στο επόμενο, ο Γκέκας εξετάζει την συμμετοχή της αστικής τάξης στο προτεκτοράτο, ταυτίζοντάς την εν μέρει με τη μεσαία τάξη και κυρίως τους εμπόρους, τονίζοντας ότι το κοινό μορφωτικό και κοινωνικό υπόβαθρο της φιλελεύθερης μεσαίας τάξης ήταν αυτό που

προσέδωσε τελικά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της αστικής τάξης στα Επτάνησα, ιδιαίτερα στον τρόπο που αυτή αντιμετώπισε τη βρετανική εξουσία. Ωστόσο, ακριβώς επειδή η αστική τάξη στα Επτάνησα δεν υπήρξε ποτέ ενιαία, ούτε συμμαρίζονταν όλα τα μέλη της τις ίδιες απόψεις, ήταν στο εσωτερικό αυτής της τάξης που δημιουργήθηκαν οι ριζοσπαστικές απόψεις υπέρ της διάλυσης του προτεκτοράτου και της ένωσης με το Ελληνικό Βασίλειο, κάτι που πραγματοποιήθηκε το 1864.

Εν κατακλείδι, το βιβλίο του Γκέκα αποτελεί μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα μελέτη περίπτωσης για το πώς βίωσε μια κοινωνία το (ημι)αποικιακό καθεστώς στο πλαίσιο της Βρετανικής Αυτοκρατορίας. Έτσι δίνεται η ευκαιρία να προβληθούν ζητήματα που συνήθως απασχολούν τις μετααποικιακές σπουδές, όπως η οικονομία, οι πολιτικοί θεσμοί και οι κοινωνικές διαστάσεις, από την πλευρά της μεμονωμένης κοινωνίας που βρισκόταν υπό κυριαρχία. Ακόμη, και στην περίπτωση της εξέτασης της υπό διαμόρφωση τοπικής αστικής τάξης, η ανάλυση του Γκέκα εστιάζει στα χαρακτηριστικά αυτής όπως διαμορφώθηκε στα Επτάνησα, αναδεικνύοντας έτσι την πολυπλοκότητα των κοινωνικών ζυμώσεων εν μέσω του αποικιακού καθεστώτος και προσπαθώντας να τη δει ανεξάρτητα από τον δυτικοευρωπαϊκό κανόνα. Σε κάθε περίπτωση, όπως εντόπισε και ο ίδιος ο Γκέκας, αλλά και ο Thomas Gallant, εν πολλοίς τόσο η ρητορική που χρησιμοποιήθηκε για τη νομιμοποίηση της αποικιακής εξουσίας όσο και οι θεσμοί που χρησιμοποιήθηκαν για τη διοίκηση των διαφόρων αποικιών υπήρξαν, αν όχι στην εκτέλεση, ίσως όμως στη σύλληψη, οι ίδιοι. Αντίστοιχα, πανομοιότυπο υπήρξε και το αποτέλεσμα, δηλαδή η μάλλον ανεπιτυχής προσπάθεια για μια ομαλή και επιτυχή ένταξη των αποικιών στη νεωτερικότητα, κάτι που πιθανόν αναδεικνύει την ανάγκη της μελέτης του δέντρου (αποικίες) δίπλα στο δάσος (Βρετανική Αυτοκρατορία) προκειμένου να έχουμε μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για τη μελέτη της αποικιοκρατίας.

Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Ανεπιθύμητο παρελθόν. Οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20ό αι. και η καταστροφή τους*, Θεμέλιο, Αθήνα 2019, σελ. 320.

Άννα Παληκίδου

Υποψήφια διδάκτορας, Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας, ΔΠΘ

Τον Απρίλιο του 2019 εκδόθηκε το βιβλίο *Ανεπιθύμητο παρελθόν. Οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20ό αι. και η καταστροφή τους*, του Βαγγέλη Καραμανωλάκη, αναπληρωτή καθηγητή Θεωρίας και Ιστορίας της Ιστοριογραφίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Το βιβλίο πραγματεύεται το ζήτημα της καύσης περισσότερων από 17 εκατομμύρια φακέλων κοινωνικών φρονημάτων, την απόφαση για την καταστροφή αυτού του αρχαιακού υλικού και τη διαφοροποίηση της Ελλάδας από χώρες που επέλεξαν να μη διαχειριστούν ανάλογα το ίδιο ζήτημα.

Στο πρώτο κεφάλαιο ο συγγραφέας αναφέρεται στην έννοια της «μετάβασης», όρο προερχόμενο από τις πολιτικές επιστήμες. Η μετάβαση σε νέα πολιτικά καθεστώτα, η επαναφορά μιας κοινωνίας από τον αυταρχισμό στη δημοκρατία, αποτελεί ένα ευρύ πεδίο συζήτησης στις κοινωνικές και πολιτικές επιστήμες, καθώς εξετάζει την ισορροπία ανάμεσα στη συμφιλίωση και την τιμωρία των θυτών. Ο Βαγγέλης Καραμανωλάκης τοποθετεί την καταστροφή των φακέλων το 1989 υπό την προοπτική αυτής ακριβώς της μετάβασης στην ελληνική κοινωνία. Αφότου εξετάζει την έννοια της μεταβατικής δικαιοσύνης, της ιστορικής μνήμης και του αρχείου, περιγράφει τις περιπτώσεις της Ισπανίας, της Παραγουάης και της Γερμανικής Λαοκρατικής Δημοκρατίας. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την καταστροφή των φακέλων κοινωνικών φρονημάτων παρουσιάζει η ιδιαιτερότητα της ελληνικής περίπτωσης σε σχέση με τη διεθνή εμπειρία. Συγκεκριμένα, η Ελλάδα αποτελεί τη μοναδική χώρα η οποία κατέστρεψε σχεδόν ολοσχερώς το υλικό. Ο συγγραφέας δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στην ελληνική ιδιαιτερότητα, σε μια προσπάθεια να εντάξει την Ελλάδα στον μεταπολεμικό ιστορικό χάρτη.

Το δεύτερο κεφάλαιο πραγματεύεται την εμφάνιση των φακέλων κοινωνικών φρονημάτων στον Μεσοπόλεμο, και τις έννοιες του εσωτερικού εχθρού και της νομιμοφροσύνης. Καθώς οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων ανήκουν στα μέτρα αυστηρής αστυνόμευσης και ελέγχου, συνθήκη που επικράτησε διεθνώς τον ταραγμένο 20ό αιώνα, ο συγγραφέας αφιερώνει μεγάλο μέρος του κεφαλαίου στην περιγραφή των κρατικών μηχανισμών ελέγχου. Η θεωρία του εσωτερικού εχθρού και η εγκαθίδρυση των φακέλων στον Μεσοπόλεμο απασχολεί τον συγγραφέα στο πρώτο μέρος του κεφαλαίου. Στην Ελλάδα, η ανάπτυξη της αντικομμουνιστικής ιδεολογίας, γεννημένης μετά την οργανωμένη εμφάνιση του κομμουνισμού, γίνεται ήδη εμφανής με το «Ιδιώνυμο», νόμο ψηφισμένο το 1929 από την κυβέρνηση Βενιζέλου. Ο νόμος αυτός, βέβαια, δεν ήταν το πρώτο κρατικό αντικομμουνιστικό μέτρο. Νόμοι με σκοπό τη διασφάλιση της «δημόσιας ασφάλειας» αρχίζουν ήδη να εφαρμόζονται κατά των σοσιαλιστών πριν το «Ιδιώνυμο».

Το 1933 θεσπίζονται οι «δηλώσεις μετανοίας» για όσους καταδικάστηκαν λόγω του «Ιδιώνυμου». Με τη δικτατορία του Μεταξά η συνθήκη αυτή οξύνεται σοβαρά, καθώς δημιουργούνται φυλακές και στρατόπεδα εξορίας για τους συλληφθέντες κομμουνιστές. Στο δεύτερο μέρος του κεφαλαίου, ο συγγραφέας ασχολείται με τα πιστοποιητικά κοινωνικών

φρονημάτων και την έννοια της νομιμοφροσύνης. Ο συγγραφέας παραθέτει αντίγραφο της δήλωσης κοινωνικών φρονημάτων, μία πολύτιμη προσθήκη για τον αναγνώστη. Απαριθμεί τις ερωτήσεις στις οποίες καλούνταν να απαντήσουν οι πολίτες: πού διέμεναν από την 1η Μαΐου του 1941 και έπειτα, ποιες ήταν οι μετακινήσεις τους που αφορούσαν πολιτική δράση, αν και σε ποια οργάνωση του ΚΚΕ, ή άλλη με ανάλογο ιδεολογικό υπόβαθρο, συμμετείχαν κ.λπ.

Στο τρίτο μέρος του κεφαλαίου ο συγγραφέας περιγράφει την έννοια των κοινωνικών φρονημάτων και την εμπλοκή της Ασφάλειας. Συγκεκριμένα, η Ασφάλεια έπρεπε να αποφανθεί για το αν ένας πολίτης είχε «υγιή» κοινωνικά φρονήματα, εφόσον αυτός ήθελε να διοριστεί στο Δημόσιο, να βγάλει άδεια οδήγησης κ.ά. Η Ασφάλεια έπρεπε να εξερευνήσει τις ιδέες του ατόμου, προκειμένου να κρίνει αν αποτελούσε κίνδυνο για τη «δημόσια ασφάλεια». Η συγκρότηση αυτού του αρχείου παραβίαζε τα προσωπικά δεδομένα των πολιτών, ενώ επεκτεινόταν και στις οικογενειακές σχέσεις με μέλη της Αριστεράς.

Το τρίτο κεφάλαιο είναι μια αξιόλογη και πολύτιμη προσθήκη στο βιβλίο. Ο Βαγγέλης Καραμανωλάκης παρέλαβε το αντίγραφο του φακέλου κοινωνικών φρονημάτων του Λεωνίδα Κύρκου, από τον γιο του, το 2011, και αφιερώνει το κεφάλαιο στο σύνολό του στην εξέταση του συγκεκριμένου φακέλου. Ο συγγραφέας περιγράφει λεπτομερώς τη ζωή του Λεωνίδα Κύρκου, από την ένταξή του στο ΚΚΕ το 1949, την εργασία του στην *Αυγή* και τις κατηγορίες που δέχθηκε για δολοφονία, οι οποίες δεν προχώρησαν σε δίκη λόγω έλλειψης στοιχείων. Η ζωή του Λεωνίδα Κύρκου μέσα από τον φάκελο χωρίζεται σε δύο χρονικές περιόδους: την προδικτατορική βουλευτική περίοδο και τη Μεταπολίτευση.

Μελετώντας τον φάκελο του Λεωνίδα Κύρκου ως ιστορικό αρχείο, ο συγγραφέας διαχωρίζει το σύνολο των τεκμηρίων σε τρία μέρη: α) τα κρατικά έγγραφα (πιστοποιητικά, παραπεμπτικά κ.ά.), β) έγγραφα που συμπληρώθηκαν κατά τη διάρκεια παρακολούθησης και γ) τεκμήρια από τον ίδιο τον Λεωνίδα Κύρκο, συμπεριλαμβανομένης υποκλαπείσας αλληλογραφίας. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το γεγονός πως απουσιάζουν εντελώς στοιχεία από την προσωπική ζωή του Λεωνίδα Κύρκου.

Στο τέταρτο κεφάλαιο ο συγγραφέας εξετάζει την περίοδο 1974-1989, από την αποκατάσταση της δημοκρατίας μέχρι τη συμφιλίωση Αριστεράς - Δεξιάς. Παρουσιάζει μεθοδικά τις δυσκολίες μετάβασης από τη δικτατορία στη δημοκρατία, υπογραμμίζοντας τρεις κρίσιμες μεταβλητές: την εξουσία που διατήρησε το προηγούμενο καθεστώς, τη δυνατότητα παρέμβασης στην κρατική μηχανή και τη δημιουργία νέας νομοθεσίας, με απαραίτητη τη συναίνεση της κοινής γνώμης. Οι αποφάσεις που λήφθηκαν με στόχο την αποκατάσταση της δημοκρατίας είχαν έναν ακόμη σκοπό: να απαλείψουν τις διακρίσεις που προέρχονταν από την προδικτατορική περίοδο. Με μια σειρά από αλλαγές, η μοναρχία καταργήθηκε, το κομμουνιστικό κόμμα νομιμοποιήθηκε, αλλά κυρίως: οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων καταργήθηκαν. Μια νέα δήλωση «πίστεως στο δημοκρατικό πολίτευμα» ήρθε να αντικαταστήσει τους φακέλους, όμως η βαρύτητά της ήταν σημαντικά μικρότερη. Η δήλωση περιλάμβανε βιογραφικά στοιχεία του δηλούντα και δεν απαιτούσε τη δήλωση των πολιτικών αντιλήψεων των πολιτών, παρά μόνο τη διαβεβαίωση της εμπιστοσύνης στη δημοκρατία. Παρόλο που αυτή η αλλαγή δημιούργησε ένα νέο πολιτικό κλίμα ελευθερίας, ο συγγραφέας αναφέρει πως υπήρξαν καταγγελίες για την απόπειρα παραγκωνισμού αριστερών πολιτών από το Δημόσιο, κατά τη διακυβέρνηση της Ν.Δ.

Εφόσον η χρήση των φακέλων είχε πια καταργηθεί, αναδύθηκε το ερώτημα της διαχείρισης αυτού του υλικού. Στη συζήτηση για το αν οι φάκελοι έπρεπε να διατηρηθούν,

να καταστραφούν ή να επιστραφούν στους δικαιούχους τους, έπαιξαν ρόλο πολλές μεταβλητές. Η νομιμοποίηση του κομμουνιστικού κόμματος δεν συνεπαγόταν την πλήρη απενοχοποίησή του στα μάτια των πολιτικών του αντιπάλων και της Ασφάλειας. Η θεωρία του «εσωτερικού εχθρού» δεν είχε εκλείψει. Παράλληλα, η διατήρηση και επιστροφή των φακέλων έβρισκε πολλές αντίθετες φωνές. Η αποκατάσταση της εμπιστοσύνης στο κράτος δεν είχε επέλθει με βεβαιότητα, ενώ η αποκάλυψη του υλικού των φακέλων θα εξέθετε και όσους επί χρόνια συνέβαλλαν στη συγκρότηση αυτού του αρχείου. Με την εκλογή της κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ το 1981, οι προσδοκίες για την καταστροφή του υλικού ήταν μεγάλες, καθώς το κόμμα την είχε εξαγγείλει προεκλογικά.

Η επιλογή ανάμεσα στην καταστροφή και την επιστροφή των φακέλων τους δικαιούχους παρέμενε μετέωρη και κατέκλυσε τη δημόσια συζήτηση στον Τύπο. Το ΠΑΣΟΚ αποφάσισε τελικά να προχωρήσει στην καταστροφή των φακέλων στις 6 Μαΐου του 1984. Παρόλο που ένα μέρος της ελληνικής κοινωνίας επιδοκίμασε την απόφαση, υπήρξε έντονη διαμαρτυρία από ιστορικούς, ενώ πολλοί υποστήριζαν το δικαίωμα των πολιτών να παραλάβουν τους προσωπικούς τους φακέλους. Η αναταραχή οδήγησε στην αναβολή της καύσης των φακέλων και σε συζήτηση στη Βουλή. Η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ ολοκλήρωσε τη θητεία της χωρίς να δώσει οριστική λύση στο ζήτημα της διαχείρισης των φακέλων κοινωνικών φρονημάτων.

Το πέμπτο κεφάλαιο του βιβλίου αναλύει το γεγονός της καύσης των φακέλων και τη δημόσια συζήτηση γύρω από την απόφαση αυτή. Ο συγγραφέας αξιοποιεί δημοσιεύματα του Τύπου της εποχής, τα οποία παραθέτει αυτούσια στο βιβλίο του. Το κλίμα γύρω από την απόφαση καύσης των φακέλων παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ενώ παράλληλα βοηθά τον αναγνώστη να κατανοήσει τις πολιτικές ισορροπίες που οδήγησαν στο γεγονός. Ο συγγραφέας παρατηρεί πως η απόφαση της Ν.Δ. να προχωρήσει στην καύση των φακέλων ήταν μια απόπειρα ολικής ρήξης με το παρελθόν της. Η απόφαση συνάντησε διαμαρτυρίες από ομάδες ιστορικών, οι οποίοι έκαναν λόγο για την απώλεια ενός πολύτιμου ιστορικού αρχείου, το οποίο θα μπορούσε να φωτίσει τη μεταπολεμική περίοδο. Οι φάκελοι τελικά κάηκαν την 28η Αυγούστου στη Χαλυβουργική.

Το έκτο και αποτιμητικό κεφάλαιο με τίτλο «Γιατί το κάψαμε το παρελθόν μας;» έρχεται να παρουσιάσει τους φακέλους κοινωνικών φρονημάτων από κάθε διαφορετική οπτική. Ο συγγραφέας συγκεφαλαιώνει την παρουσία του θεσμού των φακέλων σε μεγάλο μέρος του ελληνικού 20ού αιώνα. Συμπεραίνει πως η επιθυμία για την καταστροφή των φακέλων αποδεικνύει πως ο Έλληνας πολίτης δεν είχε πειστεί πως έχουν πάψει να χρησιμοποιούνται μέχρι το 1989. Άλλωστε, πολλαπλές καταγγελίες για χρήση των φακέλων συνέχισαν να διατυπώνονται και μετά την πτώση της χούντας. Παράλληλα, ένας ακόμα παράγοντας που φαίνεται να συνέβαλε στην απόφαση της καύσης ήταν ο «φόβος της αναμόχλευσης των παθών», ο φόβος δηλαδή πως η αποκάλυψη του περιεχομένου των φακέλων θα επανέφερε ένα αίσθημα οργής για ένα παρελθόν το οποίο οι κυβερνήσεις προσπαθούσαν να διαγράψουν. Ένας ακόμη παράγοντας που δικαιολογούσε την καταστροφή του υλικού ήταν ο φόβος της μεταφοράς σημαντικών πληροφοριών από τους φακέλους σε ηλεκτρονικούς υπολογιστές. Η υπόθεση αυτή ενισχύθηκε από δηλώσεις του τότε υπουργού Δημόσιας Τάξης Ιωάννη Κεφαλογιάννη, ο οποίος θεώρησε πιθανή τη μεταφορά πληροφοριών από τις προηγούμενες κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ.

Ο συγγραφέας ολοκληρώνει το βιβλίο του θέτοντας και πάλι τα ερευνητικά του ερωτήματα, διερωτώμενος γιατί η Ελλάδα αποτέλεσε τη μοναδική χώρα που κατέστρεψε ολο-

σχερώς τους φακέλους κοινωνικών φρονημάτων, αλλά και γιατί ένα μεγάλο μέρος της ελληνικής κοινωνίας συναίνεσε ή αδιαφόρησε γι' αυτή την απόφαση. Επαναλαμβάνοντας μεθοδικά όσα ανέλυσε σε κάθε κεφάλαιό του, συγκεντρώνοντας τα στοιχεία του φόβου της μελλοντικής χρήσης των φακέλων, του φόβου της αντίδρασης όσων υπέστησαν τις συνέπειες αυτών των αυταρχικών πολιτικών, καταλήγει στην οδύνη του εμφυλίου πολέμου, η οποία έμοιαζε να εξαφανίζεται μαζί με τους φακέλους, σε μία συλλογική προσπάθεια λήθης.

Το βιβλίο του Βαγγέλη Καραμανωλάκη αποτελεί αναμφίβολα μια σημαντική προσθήκη στην ελληνική ιστοριογραφία. Και αυτό διότι είναι το πρώτο που εξετάζει το ζήτημα των φακέλων και της καταστροφής τους, ανοίγοντας μια μεγάλη συζήτηση σε επιστημονικό αλλά και σε δημόσιο επίπεδο. Επιπλέον, η προσέγγιση του συγγραφέα είναι πολυπρισματική και μεθοδική: εξετάζοντας αναλυτικά τους κρατικούς μηχανισμούς ελέγχου των αυταρχικών καθεστώτων, ανασυστήνοντας το κλίμα φόβου της εποχής μέσα από τεκμήρια, παραθέτοντας μαρτυρίες και δημοσιεύματα του τύπου, δεν περιορίζεται στη μελέτη των φακέλων ως ιστορικού αρχείου αλλά επεκτείνεται στην καύση τους ως ιστορικό γεγονός.